

*Əli Rüstəmov,
Kitabxanaşünaslıq kafedrasının dosenti
Nuriyyə Mustafayeva
Kompüter mərkəzinin mühəndisi*

ELEKTRON KOMMUNİKASIYA MÜHİTİNDƏ BİBLİOQRAFIYANIN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Elektron kommunikasiya fərdi kompüterlərin, disk və telerabitə vasitələrinin istehsalı və sürətlənən inkişafı, internetin geniş imkanları, yeni İnformasiya metod və texnologiyalarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq formalaşmışdır. Bu mühitdə bibliqrafik fəaliyyət daha yüksək elmi və texnoloji səviyyəyə çatmış, digər sosial kommunikasiya sistemləri ilə daha sıx inteqrasiya olunmuşdur. Hazırda minlərlə şəbəkə bibliqrafik məlumat bazalarının və banklarının, virtual elektron kataloq sistemlərinin, beynəlxalq bibliqrafik yazı formatlarının, ekspert sistemlərinin və bilik bazalarının yaradılması bibliqrafiyanın elektron kommunikasiyası mühitində aparıcı roluna əyani misal ola bilər.

Elektron kommunikasiya baxımından təcrübi bibliqrafik fəaliyyətdə xeyli dəyişikliklər yaranmışdır. Belə ki, bibliqrafik vasitələrin işlənməsində ağırlıq mərkəzi yaradıcılıq prosesinə keçərək bibliqrafi üzücü texniki əməliyyatlardan azad etmiş, oxucular isə maşınlaşdırılan formada bibliqrafik yazıların istifadəsində vaxta və əməyə qənaət edərək, dolğun İnformasiya əldə edirlər. Burada zaman və məkan məhdudluğu aradan qaldırılmışdır.

Gil lövhələrdən papirusa, ondan da kitab blokuna, yəni əvvəlcə perqamentə, sonra kağıza keçid hər dəfə İnformasiya kommunikasiyasında dəyişiklik yaratmışdır. Kitab mədəniyyətinin inkişafında hərəkət edən literlə kitab çapının ixtirası xüsusi rola malik olmuşdur. Kompüterlərdən simvol, qrafiki və multimedia İnformasiyalarının hazırlanmasında, emalında, zaman və məkan etibarilə ötrülməsində kitab çapına nisbətən daha geniş sahələr və obyektlər əhatə edilmişdir. Beləliklə, elektron kommunikasiya həm kitab nəşrində, həm də onunla sıx əlaqədə olan

bibliografiyada əsaslı dəyişikliklər yaratmışdır. Məsələn, elektron kommunikasiyası mühiti baxımından «Kitab» anlayışı xeyli genişlənmiş, zənginləşmiş və ənənəvi baxışlara nisbətən qismən dəyişmişdir. Bu dəyişiklik elektron sənədlərin və onların yayılma vasitələrinin sürətlənən inkişafı ilə bağlıdır. Nəşriyyat işi sahəsində proqnozlar göstərir ki, yaxın on-iyirmi illərdə elektron kitablar həm çeşidi, həm məzmunu, həm də kəmiyyəti etibarilə xeyli üstün mövqə qazanacaqdır.

Burada elektron kitab dedikdə istənilən əsərin kompüter yaddaşında və diskret İnformasiya daşıyıcısında toplanan, (yazılan), əlaqədar proqram və aparat vasitələrinin köməkliyi ilə oxunan məlumatların (mətn, səs, statik və hərəkət edən obyektlər) məcmuyu başa düşülür. Elektron kitab müxtəlif daşıyıcılara (sərt, çevik və ya yığcam disk) yazıla, mətn fraqmentlərini məntiqi və digər münasibətlərlə (hipermətn) əlaqələndirə, mətndən, audio və video materialların (multimedia birliyindən) ibarət ola, elektron və telefon kanalları ilə ötürülə bilər. Bütün bunlar elektron kitabı istifadə edən şəxslərə imkan verir ki, onu istənilən coğrafi ərazidən və istənilən vaxt istifadə etsin, forma və məzmununu öz marağına uyğun olaraq dəyişsin.

Burada bibliograf üçün o cəhət vacibdir ki, belə kitabın fiziki forması bibliografiyalaşdırma baxımından öz əhəmiyyətini itirir. Belə ki, elektron vasitələrlə hazırlanmış (emal edilmiş) əsər öz formasını asanlıqla dəyişərək məkan etibarilə yayılır. Bununla əlaqədar olaraq bibliografiyalaşdırma üçün əsərin nəşredilmə vacibliyinə, dərcedilmə faktına yeni müstəvidə baxmaq tələb olunur. Belə ki, məhz nəşredilmə faktı deyil, əsər bibliografiyalaşdırma obyektinə çevrilir, yəni elektron kitab, elektron jurnal və digər elektron sənədlər konkret maddi forma deyil, virtual obyekt xarakterini alır. Əlaqədar əsərin bibliografik yazı ilə birlikdə olması, məkan etibarilə ayrılıb-ayrılmaması az əhəmiyyət daşıyır. Bununla əlaqədar olaraq əsərin bibliografik yazı elementləri (müəllif, sərəlvhə və s.) və onun digər axtarış vasitələri (təsnifat indeksi, predmet rubrikaları, annotasiya və ya referat) yeganə axtarış vasitəsi olaraq qalır. Əgər əsər hipermətn formasında təqdim edilsə, mətn fraqmentləri üzrə də axtarış aparmaq olar. Aydındır ki, burada əsas problemlərdən biri bibliografik

təsvir qaydalarına yenidən baxmaqla əlaqədardır. Bu problem beynəlxalq və milli proqramlar çərçivəsində kataloqlaşdırma üzrə mütəxəssislər və biblioqraflar tərəfindən baxılmaqdadır. Xüsusilə, universal biblioqrafik uçot problemi üzrə Alman Milli Kitabxanası və beynəlxalq MARK sahəsində İFLA bu istiqamətdə xeyli işlər görmüşlər [1]. Deyilən işlərin görülməsində əsas məqsəd, yəni kataloqlaşdırma sahəsində əsaslı dəyişikliklər edilməsi, mütəxəssislərin fikrincə bu prosesə sərf edilən vəsaitin ilbəil artması, bu sahədə təkrarçılığın aradan qaldırılması kimi göstərilə də, aydındır ki, dəyişiklikdə əsas məqsəd müxtəlif növ sənədlərin biblioqrafik qaydalarını «kompüter mühitinə» tam adaptasiya etməkdən ibarətdir.

Həqiqətən, ənənəvi və elektron sənədlər vəhdət təşkil edir. Demək olar ki, bütün kitablar, jurnallar və digər növ sənədlər əvvəlcə maşınlaşdırılan formaya keçirilir, sonralar ya elektron kommunikasiya üçün (diskret, yığcam disk, internet saytı) istifadə olunur ya da kağız formasında çap edilir. Minlərlə adda jurnal paralel olaraq həm kağız, həm də elektron formada mövcuddur. Xeyli miqdarda kitab və jurnal isə ancaq elektron formadadır, yəni kağız çap analoqu yoxdur. Bir çox hallarda əsərin hansı fiziki formada hazırlanması son mərhələdə maliyyə imkanlarından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Bir neçə sahədə (elm, texnika, iqtisadiyyat, biznes və s.) elektron nəşrlər kağız nəşrlərə nisbətən təqribən iki dəfə ucuzdur və bir saata hazırlana bilər. Bu ucuzlaşma və operativlik getdikcə artır. Çünki elektron vasitələrin satış qiymətləri ilbəil azalır, konstruktiv elementləri təkmilləşdirilir və operativliyi artır.

Kitab nəşri sahəsində elektron sənədlərlə kağız nəşrlərin texnoloji baxımdan vəhdəti və kommunikativ funksiyaları xeyli dərəcədə müəyyən edilsə də, biblioqrafiyalaşdırma baxımından onların səmərəli inteqrasiya problemi hələlik həll edilməmişdir. Yuxarıda deyilən təşkilatlar tərəfindən işlənməkdə olan biblioqrafik təsvirin yeni qaydaları ilk növbədə ən müxtəlif kateqoriyalı istifadəçilərin İnformasiya tələbatlarının ödənilməsinə, sonra isə kommunikasiya sferasında professional ehtiyacların təmin edilməsinə xidmət edərək, yalnız mətni sənədləri deyil, həm də bütün növ yazıları (simvol, rəqəm, analoq, akustik, optik)

müxtəlif İnformasiya daşıyıcıları (kitab bloku, vərəq, sərt disk, Maqnit kartı və s.) baxımından əhatə etməlidir. Bunlarla yanaşı, yeni təvir qaydaları müəyyən mövzuda və konkret adda sənədlərin axtarış məqsədlərini nəzərə almalı, istifadəçinin imkanlarına uyğun olaraq əlamətlərin (məs: mətnin dili və ya istifadəçinin kompüterinin imkanlarına uyğun olması), həmçinin sənədə çıxış imkanlarına (kitabxananın şifri, abonoment şərtləri, elektron ünvan) və onun identifikasiyasını təmin etməlidir. Təbii ki, yeni bibliografik təsvir qaydaları heç bir ənənəvi kataloqlaşdırma qaydalarına (kitabın sərlövə ilə təsvirini əsas götürən ingilis-amerikan kataloqlaşdırma qaydaları) oxşamamalıdır. Təsadüfi deyildir ki, yeni təsvir qaydalarının işlənməsi ilk növbədə sənədin məzmun elementlərinin axtarışına (Prusiya sistemi), sonra isə formal identifikasiya tələblərinə cavab verən kataloqlaşdırma qaydalarına xeyli tarixi dövrdə tətbiq etmiş alman mütəxəssislərinə həvalə edilmişdir.

Bütün tələbləri ödəyən, əhatəli beynəlxalq təsvir qaydalarının işlənməsi sadə problem deyil, onun tətbiqi isə yüksək dərəcədə məsarif tələb edir. Bundan başqa, müxtəlif ölkələr, hətta ayrı-ayrı kitabxanalar və İnformasiya mərkəzləri öz elektron kataloqları üçün formatlar işləyirlər. Bu isə bibliografik təsvir qaydalarının yeni standartının işlənməsi sahəsindəki vəziyyəti daha da ağırlaşdırır.

Deyilən istiqamətdə vacib problemlərdən biri də rəqəmləşdirilmiş obyektlərlə bibliografik identifikasiya sisteminin hazırlanmasıdır. Bu problemin 1994-cü ildə ABŞ Naşirlər Assosiasiyası təşəbbüs edilmiş, beynəlxalq dəstək qazanmış, musiqi və proqram obyektlərinə də aid edilmişdir. Sistemin işlənməsi hələlik başa çatdırılmamışdır. İşlənmənin bir neçə mərhələsi göstərir ki, bu sistem eyni zamanda rəqəmləşdirilmiş obyektlərin məzmun axtarışına, internetdə yerləşdirilməsini və onlara çıxışı təmin edən universal identifikator olmalıdır. Sistem faylın adı ilə obyektin yerləşmə yerini, yəni sənədi, təsviri (image) və istənilən kompüter proqramını əlaqədar qovluq və ya fayl kataloqu ilə əlaqələndirir. Bu yeni ad prefiksdən (hər bir təşkilat üçün eynidir) və həmin adın məxsusi faylından (və ya qovluqdan) ibarətdir.

Ad maşın ədədindən, beynəlxalq standart nömrədən və ya digər istənilən vahid identifikatordan ibarət ola bilər.

Sistemin idarə edilməsi əlaqədar fondun üzərinə qoyulur və həmin fond aparıcı təşkilat hesab edilir [2]. Fond biznes qurumu deyil, yeni gəlirsiz işləyən təşkilatdır. Onun əsas vəzifəsi sistemi yaratmaq və inkişaf etdirməkdir. Üzvlər tərəfindən fonda verilən vəsait sistemin təşkilinə və inkişafına xərclənir. Üzvlük haqqı xeyli yüksəkdir: sistemi yaradan üzvlər üçün 30 min dollar, adi üzvlər üçün-təşkilatın tipindən asılı olaraq 10 mindən 30 min dollara qədər. Ayrıca bir identifikator almaq üçün istifadəçilərin maraqları əsas götürülərək bir neçə sent təşkil edir. Sistem müəlliflik hüququnun qorunmasını təmin etmir, lakin belə bir sistemin qurulması üçün baza yaradır. Üzvlər naşirlərdən, texnologiya işləyən kompaniyalardan, musiqi üzrə konsorsiumlardan, standartlaşdırma üzrə təşkilatlardan, bir neçə iri kitabxanadan, İnformasiya mərkəzlərindən və s. ibarətdir. Baş fond funksiyasını Almaniya Milli Kitabxanası yerinə yetirir. Hazırda fondun konkret vəzifələri, fəaliyyət proseduru, təqdimat standartı və s. işlənmişdir [2].

İnformasiya axtarışı həmişə kommunikasiya prosesinin tərkib hissəsi olmuşdur. Axtarışın əsas məqsədi hər şeydən əvvəl ilkin sənədin və ya ona dair məlumatın tapılmasıdır. İnformasiya axtarış sistemləri (IAS) ənənəvi texnologiyalardan avtomatlaşdırılmış texnologiyalara qədər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. Ümumdünya hörümçəyinin (Word Wide Web) yaranması bu təkamül yolunu inqilabi yola çevirmişdir. Bununla da külli miqdarda sənəd massivləri, müxtəlif formatlı və məzmunlu əsərlər dünyəvi coğrafi, xronoloji və dil əhatəsində bütün insanların istifadə obyektinə çevrilmişdir. Onların çox hissəsi artıq kitabxanalara toplanmır, nəzarət edilmir və vahid texnoloji sxem əsasında emal olunmur.

Biz bir obyektiv reallığı nəzərə almalıyıq ki, bütün parametrlər üzrə kəskin dəyişən müasir dünyəvi sənəd axınının strukturlaşdırmaq və müəyyən kitabxanada, hətta ərazi kitabxana kompleksində onun dolğun və dinamik soraq aparatını yaratmaq mümkün deyil. Buna görə də İnformasiya axtarışınının yeni texnoloji mexanizmini işləmək və istifadəçi üçün daha əlverişli

sistemlər yaratmaq bütün müasir İnformasiya sferası üçün aktualıq kəsb edir. Rabitə sistemlərinin hazırkı vəziyyətini (nisbətən ləng işləməsini) və kanalların ötürmə qabiliyyətini nəzərə alaraq fikrimizcə İnformasiya axtarışı sahəsində aşağıdakı problemlərin həlli ilk plana keçir:

Axtarış sisteminin seçilməsi. İstifadəçi axtardığı İnformasiyanı optimal şəkildə əldə etmək üçün çoxlu axtarış sistemləri içərisindən sadə və operativ olanını seçmək imkanlarına malik olmalıdır. Başqa sözlə desək, ona rahat mühit yaradan və axtardığı İnformasiyanı dəqiq və dolğun ödəyən axtarış sistemi lazımdır.

İnformasiya sorğusunun formalaşdırılması. Öz sorğusuna İnformasiya alan istifadəçi onu elə strukturlaşdırmalıdır ki, baxmaq üçün əlverişli olsun, sonra isə alınmış inteqrasiyanın sorğuya uyğunluğu ilk baxışdan görünsün. Bunun üçün nəinki istifadəçinin istəyinə uyğun filtrasiya mexanizmini təmin edən program vasitələri, həm də aparılmış axtarışın nəticələrini keyfiyyətcə qiymətləndirmək üçün meyarlar olmalıdır.

Bu problemin həllinin ağırlıq qüvvəsi, texniki, hətta program vasitələrindən daha çox insan faktoru sahəsinə keçmişdir. Bibliografin kvalifikasiyasından və istifadəçinin bilik səviyyəsndən asılı olaraq sorğunun düzgün formalaşdırılması və təmin edilməsi üçün vasitələrin təyini axtarışın keyfiyyət dərəcəsini müəyyən edir.

XX əsrin 70-ci illərində yaranan, 80-cı illərdən geniş yayılan və kütləvi istifadə olunan IAS-lar off-line və on-line rejimlərində işləyirdilər. Axtarış texnikası etibarilə prinsipial fərqi olmayan bu rejimlər bir çox hallarda ancaq vaxt parametrləri və verilən sənədlərin miqdarı baxımından fərqlənirdi.

Deiyən birinci qrup IAS-larda yığcam disklərdə və disketlərdə mühafizə edilən bibliografik və referativ məlumat bazaları aiddir. Sorğunu formalaşdırmaq üçün belə sistemlərdə daha zəif leksika, lakin mürəkkəb sintaksis istifadə olunur. Sorğunun axtarış əlamətlərinin orta həddi 5-7 söz (deskriptor) əhatəsindədir. Axtarış üçün çoxlu sayda həm formal, həm də məzmun əlamətlərinin kombinasiyasından istifadə olunur. Belə bazaların çoxunda soruq aparatı, yəni bazanın tezlik lüğəti, yaxud

tezaursu vardır. Buna baxmayaraq off-line rejimli məlumat bazaları ilə işləmək xeyli mürəkkəbdir və xüsusi hazırlıq (bazanın strukturu və axtarış imkanları ilə tanışlıq) tələb edir.

On-line bazaları ilə işləməyin üstün cəhətləri də vardır. Məsələn, konkret profilə dair materialları əvvəlcədən seçmək, bu siyahıya sonralar sərbəst baxmaq və dəqiq seçim etmək mümkündür; eyni tipli və təyinatlı bütün bazalar vahid interfeysə malikdir; onların əksəriyyəti uyğun axtarış rekvizitinə (fiksasiya olunmuş sahə) malikdir ki, bu da axtarış mexanizminin asan öyrənilməsinə imkan yaradır.

Xüsusilə 90-cı illərdən başlayaraq on-line biblioqrafik məlumat bazaları daha sürətlə inkişaf edir. IFLA-nın məlumatına görə belə bazalar ildə orta hesabla 28%, tam mətnli bazalar-40%, sərt disklərdə bazalar isə 100%-dən çox artır [3]. Onlar sürətlə inteqrasiya edilir, yəni biblioqrafik məlumat bazası tam mətnli məlumat bazasının tərkib hissəsini, bir interaktiv elementini təşkil edir. Məlumat bazalarının belə arxitekturası elmi və təcrübi baxımdan biblioqrafiya sahəsində tamamilə yeni istiqamətdir.

On-line rejimində axtarış da istifadəçiyə xeyli üstünlüklər verir. Lakin bu rejim axtarış məqsədindən və axtarılan materialın xarakterindən asılı olaraq dəyişir. Rusiya axtarış sistemlərindən (Rambler, Aport, Yandex və s.) alınan məlumatlara görə kütləvilik rejimində sorğunun 25%-i tədris və elmi ədəbiyyatın payına düşür. Rusiya Milli Kitabxanasının statik məlumatlarına görə oxucuların 60%-i internetdə tədris və elmi işlər üçün axtarış aparır. Həmin sorğuların 35%-i mürəkkəb və kitabxanadan “yox” cavabı verilən sorğulardır [4]. Həmin məqalədə göstərilir ki, istifadəçilərin axtardığı çap elmi jurnallar milli kitabxanada olmadıqda internetə daha çox müraciət etməli olurlar. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, internetdə külli miqdarda material olmasına baxmayaraq, bu sahə nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Çünki internetdə elmi ədəbiyyatın axtarış vasitələri kifayət dərəcədə işlənməmişdir və bir sıra hallarda isə həmin vasitələr istifadəçi üçün rahat mühit yaratmır.

Müxtəlif IAS-larda sorğuların xüsusiyyətlərinə və axtarış strategiyasına keçməzdən əvvəl qısaca olaraq axtarış münasibətlərinə baxaq.

İstifadəçi kitabxanaya gəlir. Əlifba kataloqundan istifadə onun təsəvvürü səviyyəsində sadədir. Yüksək ixtisaslı biblioqraf isə ilk baxışdan istifadəçiyə sadə görünən əlifba kataloqundan bir sıra hallarda daha çox İnformasiya aşkarlaya bilər. Bu, xüsusilə «psevdotematik axtarışa», yəni kollektiv müəllifi olan əsərlərə və müəllifsiz kitablara aiddir. Sistemli və predmet kataloqunda axtarış isə əlavə biliklər və vərdislər tələb edir və buna görə də istifadəçilərin əksər hissəsi biblioqrafın köməyindən istifadə etmək zərurətində qalır. Sorğunun təsnifat indeksi və predmet rubrikası ilə tam üst-üstə düşməsi istisna olmaqla, digər axtarış variantlarında sənədlərin tapılması istifadəçi üçün çətinlik yaradır. İstifadəçinin eyni tip ənənəvi axtarış sistemindən xeyli istifadə vərdişi olduqda kənar kömək olmadan lazımı sənədləri tapa bilər. Belə sistemlərin kütləvi istifadəsi onların xeyli tarixi dövrdə mövcud olması, geniş yayılması və sadəliyi ilə əlaqədardır.

Kataloqlarda axtarış apardıqda müəyyən mövzuya yaxın və istifadəçi üçün yeni olan digər sənədlər də tapılır ki, bu da axtarış dairəsini xeyli genişləndirir.

Mexanikləşdirilmiş axtarış sistemlərində axtarış aparmaq üçün istifadəçilər vaxtilə məlumat mərkəzlərinə müraciət edirdilər. Belə sistemlər kitabxana kataloqlarına nisbətən az miqdarda biblioqrafik yazıları əhatə edirdi və axtarış sürəti kataloqlardakı orta axtarış vaxtına yaxın idi. Mexanikləşdirilmiş sistemlərdən bir sıra hallarda sorğuya uyğun çox az sənədlər (əsasən cari İnformasiyalar) əldə etmək mümkün olurdu. Sorğunun əlaqəli axtarış əlamətlərinin (unitermlər və ya deskriptorlar) miqdarı sistemdən verilən sənədlərin miqdarı ilə tərs mütanasiblik təşkil edirdi, yəni sorğuda açar sözlərin sayı, əlaqəli miqdarı nə qədər çox olurdusa, sistemdən alınan sənədlərin miqdarı da o qədər az olurdu. Buna görə də kitabxana kataloqları ilə mexanikləşdirilmiş IAS-lar arasındakı fərqlər axtarış nəticələri baxımından deyil, məhz texniki reallaşdırma baxımından müqayisə edilirdi. XX əsrin 50-60-cı illərində mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış

bibliografik İnformasiya axtarışı sahəsində az təcrübə toplanmışdı. Buna görə də mexanikləşdirilmiş sistemlərlə ənənəvi axtarış sistemlərinin müqayisəsi birtərəfli, yəni sistemin texniki vasitələri baxımından müqayisə edilirdi. Çünki məhz bu cəhət (texniki vasitələrin tətbiqi) kitabxanalarda zəif inkişaf etmişdi və bir sıra hallarda da bundan yapışaraq kitabxana kataloqlarını köhnəlmiş iş üsulu hesab edirdilər. Zaman keçdikcə, təcrübələr toplandıqca məlum olurdu ki, ənənəvi İAS-lar bütün axtarış imkanlarına görə mexanikləşdirilmiş sistemlərdən üstündür və texniki təminat dərəcəsi İnformasiya axtarışında heç də hər şeyi həll etmir.

Lakin mexanikləşdirilmiş sistemlər sonralar avtomatlaşdırılmış İAS-ların işlənməsi üçün bir sıra təcrübi-elmi nəticələrin alınmasına səbəb oldu. Məsələn, koordinat indeksləşdirilməsi metodu, dinamik lüğətlərin yaradılması, sistemin istifadəçi interfeysinin işlənməsi, riyazi proqramların İnformasiya axtarış strategiyasına uyğunlaşdırılması zəruriliyi və s. İnformasiya axtarışı istiqamətində mübahisəli fikirlər hələ də qalmaqdadır. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə avtomatlaşdırılmış sistemlərdə axtarış üçün vasitəçi (bibliograf, İnformasiya işçisi və s.) gərəksizdir. Əlbəttə, bu fikir doğru sayıla bilməz. Çünki istifadəçinin İnformasiya axtarışında vaxtının səmərəli təşkilinə və axtarış strategiyasının öyrədilməsinə kömək edən vasitəçilər həmişə olmuşdur və olacaqdır. İndiki şəraitdə kitabxana-İnformasiya sistemi axtarış zamanı vasitəçi-bibliografin aparıcı rolu vardır.

Dünyanın bir sıra kitabxanaları eyni zamanda İnformasiya brokerləri kimi fəaliyyət göstərirlər. Onlar şəbəkə sistemlərində nəyi necə axtarmağı, yəni müasir İnformasiya axtarışı strategiyasını yaxşı bilirlər. Tam mətnli sənədlərin axtarışını təmin edən sistemlərdə (hipermətn sistemləri) sorğunun leksikasına nəzarət edilmir. İstifadəçi müəyyən dildə və mövzuda sənədlərin tapılması üçün sorğunun axtarış elementlərini dəqiq formalaşdırmağı bacarmalıdır. Bundan əlavə, sərbəst leksikanın istifadəsi retrosənədlərin axtarışını xeyli çətinləşdirir. Buna görə də vasitəçilər, yəni İnformasiya axtarışının təşkili sahəsində çalışan mütəxəssis-bibliograflar belə mürəkkəblikləri nəzərə almalı və onları aradan qaldırmaq bacarığına malik olmalıdır. Bu baxımdan

müasir səviyyəli biblioqraf dilçiliyin bəzi bölmələrini (semantika, morfolojiya və s.) formal məntiqi yaxşı bilməli, şəbəkə IAS-ları, məlumat bazaları ilə texniki vasitələrlə işləmək vərdişinə yiyələnmişdir.

Nümunə üçün bir sorğu götürək və müxtəlif avtomatlaşdırılmış axtarış sistemlərindən alınan nəticələri göstərək. Tutaq ki, sorğu belədir: «Elektron mühitdə kitabxanalar». Bu sorğu iki axtarış əlamətindən (Elektron mühit və Kitabxanalar) ibarətdir. Internetdə 4 rus və 4 uzaq xarici ölkələrin sistemlərində axtarışın nəticələri belədir: Alta Vista və Yahoo!-1352,5 min sənəd, Magellan-20,8 min sənəd, Yandex-18,3 min sənəd, Lukas-2 mindən çox sənəd, Rambler-528 sənəd, Infoseek-118 sənəd, Aport-3 sənəd, AI-1 sənəd.

Təbiidir ki, müxtəlif avtomatlaşdırılmış sistemlər internetdə axtarış robotlarının indeksləşdirmə səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif miqdarda elektron sənədlərlə işləyirlər. Lakin burada ümumi mənzərə belədir ki, internet tərəfindən təklif edilən sənədlər müntəzəm olaraq sürətlə artır və istifadəçi sənəd okeanında necə deyirlər «boğulur». Buna görə də peşəkar kömək olmadan lazımi informasiyanın tapılması getdikcə çətinləşir. Elektron İnformasiya axtarış strategiyasının kompleks halda mənimsəmiş vasitəçilərin, yəni biblioqrafların hazırlanmasına ehtiyac duyulur.

Ənənvi kataloqlarla işləyərkən bir qayda olaraq, axtarış dolğunluğu zəif olur. Lakin tapılmış sənədlər əksər hallarda bu və ya digər dərəcədə sorğuya uyğun gəlir. Belə ki, sənədin sərlövhəsi əksər hallarda onun məzmununu ümumi şəkildə olmasa da, dəqiq əks etdirir. Lakin burada sənəd spektri (növləri) məhdud olur və xarici referativ jurnallarla axtarış təmin edilmir, yəni axtarış birtərəflidir (ancaq kitablar və ən yaxşı halda məhdud dolğunluğa malik olan jurnal məqalələri axtarılır). Sənəd növlərindən asılı olaraq istifadəçi müxtəlif məsafələrdə yerləşən ayrı-ayrı kataloqlara müraciət etməli olur. Bu işə xeyli vaxt itkisi deməkdir.

Avtomatlaşdırılmış sistemlər tərəfindən deyilən sahədə prinsip etibarilə yeni imkanlar təklif olunur. İndi axtarış zamanı formal məntiq operatorlarından (VƏ, VƏ YA, DEYİL və s.) və

digər sintaktik strukturlardan, çəki əmsalından və s. –dən istifadə etmək və yaxın məzmunlu sənədləri axtarmaq mümkündür. Burada axtarış leksikasına normativ nəzarət yoxdur və sənəd növləri də məkan etibarilə ayrılmamışdır. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd etməliyik ki, İnformasiya axtarışını təmin edən ən mükəmməl sistem yaradılsa belə istifadəçini tam, dolğun təmin etmək çətinidir. Çünki İnformasiya axınının sürəti ilə onun müəyyən obyektə (obyektlərə) toplanması və emalı arasındakı vaxt intervalı getdikcə artır və daha çox vəsait tələb edir. Digər tərəfdən, axtarış həm cari, həm də retrosənədlər sistemində aparılır.

Elektron kommunikasiya inkişaf etdikcə kitabçılıq işinin bütün sahələri, o cümlədən bibliografiya işi ilə bu və ya digər cəhətdən bağlı olan və hələlik həll edilməmiş problemlər yaranır. Buraya intellektual mülkiyyətin müəlliflik hüququ və digər hüquqi qorunması, yalnız internet vasitəsilə istifadə edilə bilən elektron sənədlərin uzunmüddətli mühafizəsi, sənədlərin elektron göndərişi, onların istifadə haqqının ödənilməsi və s. problemlər daxildir.

Elektron sənədlərə müəlliflik hüququ problemlərilə kitabxanaçı və bibliograflar ümumdünya hörümçəyi yarandığı dövrdən (1969-cu il) qarşılaşmışlar. Kitabxanalarda elektron sənədlər (nəşrlər) əksər hallarda kağız sənədlərin rəqəmləşdirilməsi, skanirovkası, yəni maşınla oxunan formaya keçirilməsi və həmçinin profil İnformasiyaları mühafizə edən saytların şəbəkədən yüksək sürətli kanallarla alınması vasitəsilə yaradılır.

Müəlliflik hüququna dair milli qanuna əsaslanaraq demək lazımdır ki, elektron sənədlərin yayılması məsələləri hələlik bitkin formada öz hüquqi həllini tapmamışdır. Rəqəmləşdirilmiş jurnal məqalələri və elektron jurnallar əksər hallarda internet vasitəsilə yazıldığına görə onların istifadəsinə nəzarət etmək mümkün deyil. Hələlik bu sahədə dəqiq və dolğun qanunlar olmadığına görə nəşirlərin özləri öz maraqlarını təmin etmək məcburiyyətində qalırlar. Beynəlxalq konvensiyalarda da (Bern,Cenevrə) elektron İnformasiyaların hazırlanması və yığılmasının hüquqi məsələlərinə az diqqət verilmişdir. Bunlar da müasir elektron kommunikasiya mühiti üçün yaramır.

Məsələn, ədəbi və bədii əsərlərin qorunmasına dair Bern və Cenevrə konvensiyalarının əsas məğzi odur ki, konvensiyanın üzvü olan bir ölkədə nəşr edilmiş əsər digər üzv ölkələrdə də milli nəşr kimi hüquqi cəhətdən qorunur. Bu prinsipi tam şəkildə elektron sənədlərə aid etmək çətindir. Çünki burada sənədlərin milli mənsubiyyəti deyil, onların mövzu əhatə dairəsi, tipi və onların ünvanlarının müxtəlif axtarış sistemlərində dərc edilməsi (domen adı) əsas rol oynayır. Buna görə də beynəlxalq miqyasda elektron İnformasiyaların hazırlanmasına, mühafizəsinə və yayılmasına dair qanunların işlənməsinə ehtiyac vardır.

Əlaqədar dövlətlərarası standartın [5] olmasına baxmayaraq hələlik tam məlum deyil ki, «elektron sənəd» anlayışı nələri əhatə edir. O, internetdə orijinal formada olan ayrıca səhifədirmi, müəllif tərəfindən qaydaya salınmış və müxtəlif növ sənədlərdən ibarət olan saytdır, yaxud hər hansı qurum, o cümlədən kitabxana tərəfindən yaradılan məlumat bazasıdır, onun bir elementidir (məs: bibliografik yazı), diskret elektron nəşrdirmi və s. Burada qəti fikir hələlik yoxdur. Məsələn, müəlliflik hüququnu idarə edən kopirayt © işarəsi çap nəşrlərində bütün sənədə aid edilsə, elektron sənədlərdə bütün sayta, ana səhifəyə, ayrıca sənədin-müəyyən səhifəsinə, qrafiki elementinə və s.-yə qoyula bilər.

Beynəlxalq İnformasiya mübadiləsi baxımından müəlliflik hüququ zəif işlənmiş problemdir. Milli çərçivədə mübadilə prosesi nisbətən asandır. Çünki mübadilədə iştirak edən hər iki tərəf eyni qanunçuluq üzrə hərəkət edir. Əgər mübadilə iki müxtəlif ölkənin hüquqi və ya fiziki şəxsi iştirak edirsə, təbii ki, buraada əlaqədar qanunlar müxtəlif olduğundan ziddiyyətlər yaranır. Bu ziddiyyətləri elektron İnformasiyaların mübadiləsi baxımından beynəlxalq müqavilə, yaxud konvensiya çərçivəsində tənzim etmək ehtiyacı meydana çıxır. Mübadilənin iqtisadi mexanizmi də burada müəyyən əhəmiyyət daşıyır.

Ancaq internetlə istifadə edilən keçmiş illərə aid sənədlərin uzunmüddətli mühafizəsi də sadə problem deyil. Kitabxanalar xeyli tarixi dövrdə kitabları, jurnalları və digər növ çap əsərlərini sisemləşdirilmiş şəkildə mühafizə edən və kütləvi istifadəsini təşkil edən sosial institutlar olmuşlar. Bəs elektron sənədlər üçün

bu funksiyanı kim yerinə yetirməlidir? Təbii ki, belə bir vəzifəni nəşriyyatların özləri yerinə yetirməlidir. Lakin bu iş onlardan hətta nəşrin qiymətindən də çox vəsait tələb edərdi və ilbəl daha da baha başa gələrdi. Belə ki, zaman keçdikcə yeni, daha təkmil texniki vasitələr, İnformasiya daşıyıcıları, proqram məhsulları yaranır. Retroİnformasiyanı həmin mühitə konversiya etmək hədsiz dərəcədə mürəkkəb problemdir. Digər tərəfdən, əgər nəşriyyat ləğv olsa, yaxud başqa bir təşkilatla birləşsə onun retrospektiv elektron sənədləri necə olmalıdır, onlar istifadə edilə bilərmə? Bu problem istiqamətində elmi kitabxanaların elektron depozitar fondlarının təşkili ideyası da irəli sürülür [6].

Nəşriyyatların əksəriyyəti yüksək tələbat olan materialları yaymağa daha çox cəhd edirlər. Buna görə də onların xeyli vəsait sərf edərək, az sorğu olan keçmiş illərə dair sənədləri mühafizə etməsi və interaktiv istifadə verməsi real görünür. Bu sahədə bir sıra variantlar olsa da, indiyə qədər səmərəli model yoxdur. Kitabxanalar və bibliografiya idarələri bu sahədə fəal rol oynaya bilər. Elektron kommunikasiya şəbəkəsinin yaranması ilə əlaqədar olaraq İnformasiyanın toplanmasında və yayılmasında yeni imkanlar yaranmışdır. Bu imkanlar içərisində virtual kitabxanaların yaradılması ideyası mühüm yer tutur. Virtual kitabxana-kompüter metaforasıdır, paylanmış elektron kitabxanalar, yaxud məlumat bankları şəbəkəsidir və onu ifadə edir ki, müxtəlif ölkələrdə, hətta qitələrdə yerləşən şəbəkə elektron kitabxanalarından İnformasiya alan istifadəçi elə zənn edir ki, onu yerli kitabxanadan almışdır. Əslində isə bu İnformasiya virtual elektron kitabxanadan və ya məlumat bankından verilmişdir. Şəbəkədə kitabxanaların bibliografik və tam mətnli məlumat bazaları yüksək ötürücülüyə malik olan supermagistral vasitəsilə əlaqələndirildikdə virtual kitabxana təcrübi olaraq reallaşdırılmış olur. Avropa İttifaqının İnformasiya İnstitutu və ABŞ-da Klinton-Qor layihəsi çərçivəsində neçə ildir ki, belə İnformasiya supermagistralının yaradılması istiqamətində tədqiqatlar aparılır.

Fondun fəal istifadə olunan hissəsinin rəqəm formasına keçirilməsi və uzunmüddətli mühafizəsinin təşkili ilə birlikdə, virtual kitabxananın əsas tərkib hissələrindən biri də sənədlərin

elektron göndəriş sisteminin yaradılmasıdır. Bu prosesdə elektron sənəd geri qaytarılmadan sifarişçiyə göndərilir. Kitabxanalarda hələlik bu proses biblioqrafik yazıların, referatların və kiçik həcmli sənədlərin ötürülməsi sahəsində daha geniş yayılmışdır. Tam mətnli sənədlərin ötürülməsi texniki və iqtisadi baxımdan zəif işləndiyinə görə hələlik məhdud çərçivədə həyata keçirilir. Qrafiki və multimedia İnformasiyalarının ötürülməsi problemi də hələlik tam təcrübi həllini tapmamışdır.

Müasir şəraitdə kitabxana fondlarının çap əsərlərilə dolğun komplektləşdirilməsi ancaq müəyyən ərazi baxımından bütün kitabxanalарın sıx koordinasiyası ilə bağlıdır. Belə bir tədbir xüsusilə dövrü nəşrlərə aiddir. Çünki oxucuların ən azı 50%-i jurnallardan istifadə edir. Xarici jurnallara abunə o qədər yüksəkdir ki, ayrıca bir kitabxananın, hətta, profl jurnalları tam komplektləşdirməsi çətindir. Elektron sənədlərin komplektləşdirilməsi baxımından işlər daha mürəkkəbdir. Burada elektron nəşr təchizatları (naşirlər, kitab mağazaları, mətbuat yayımı agentlikləri və s.) və sayt sahibləri ilə kitabxanalar və kitabxanalarla istifadəçilər arasında əlaqənin hüquqi və iqtisadi mexanizmi işlənməlidir, elektron nəşrlərin çeşidivə sənəd növləri, hansı tip saytların elektron kitabxanalara alınması sabit olaraq müəyyən edilməlidir. Elektron nəşr və sənəd təchizatları son istifadəçilərin maraqlarını müəyyən etməyə, birbaşa vasitəçi olmadan onları təmin etməyə cəhd edirlər. Son istifadəçilər isə elektron nəşrləri biblioqrafik yazı formasında deyil, tam mətn (ilkin mətn) formasında konkret bir obyektədən istəyirlər. Buna görə də kommunikasiya prosesinin iştirakçılarının rolu dəyişir. Bu cəhət biblioqrafiyaya da aiddir.

İnformasiya cəmiyyətinə keçid mahiyyət etibarilə bütün maddi və mənəvi məhsulların əmtəə xarakteri almasıdır. Çünki bu proses bazar iqtisadiyyatı şəraitində baş verir. İndi ən bahalı məhsul İnformasiyadır. Buna görə də getdikcə daha çox hüquqi və fiziki şəxs öz İnformasiya məhsullarını satmağa cəhd edirlər. Bununla da rəqabət getdikcə kəskin şəkil alır. Elektron İnformasiya bazarının təchizatçıları daha sürətlə artır, elektron kommunikasiya spektri genişlənir və mürəkkəbləşir. Bu bazarda hər kəs öz yerini tapmağa və daha orijinal, yeni vasitələr

tətbiq etməyə çalışır. Elektron kommunikasiya şəraitində biblioqrafın rəqabət aparan digər şəxslərdən peşəkar fərqləri nələrdən ibarət olmalıdır, hansı fəaliyyət istiqamətləri rəqabətə davamlılığı təmin etməlidir? Hələlik bu kimi suallara cavablar yoxdur.

Elektron kommunikasiya erası qaçılmazdır və dönməzdir. Bu eranı ideallaşdırmaq lazım deyil, ona ciddi şəkildə hazırlaşmaq, təşvişə düşməmək, elektron və kağız sənəd kommunikasiyası arasında sələfliyi və inteqrasiya nöqtələrini tapmaq gərəkdir. Biblioqrafiyaşünaslığın elektron kommunikasiya nəzəriyyəsini yaratmaq və ümumiyyətlə, biblioqrafiya problemlərini yeni İnformasiya texnologiyaları ilə nəzəri və metodiki baxımdan uzlaşdırmaq aktual problem kimi qarşıya çıxır. Biblioqrafik prosesdə şəbəkə texnologiyaları, virtual biblioqrafik kommunikasiya, internetin biblioqrafik resurs kimi xarakteristikası, elektron sənədlərin kataloqlaşdırılması kimi təcrübi problemlər hələlik az öyrənilmişdir. Biblioqrafiyaşünaslığın müxtəlif konsepsiyaları (kitabşünaslıq, sənədşünaslıq, koqintoloji) [7] geniş işlənsə də, daha perspektiv əhəmiyyət daşıyan elektron konsepsiyaya az işlənmiş problemdir.

Ədəbiyyat

1. *Functional requirements and biblioqrafik records: Draft reports for Word Wide rev/Recomended by the IFLA study Group on the Institutional Requirement for Biblioqr. Records //www.ifla.com*
2. *The International Digital object Identifier Foundation//www.doi.org*
3. *Malunconuce S.M. The Use of Electronic Documents un Lubrarues//http://www.bnc/ca/ufla/uu/ufla61/6/-mals.htm*
4. *Галеева И.С.Статистические исследования: к вопросу оптимизации обслуживания пользователей интернет// Тез.докл. 2-й науч.-прак. конф. СпБ 25-27 марта, 1998 г.-СпБ: РНБ, 1999.-с.12-13.*
5. *ГОСТ 7.83.2001. Электронные издания. Основные виды и выходные сведения.-М., 2001.-9 с.*
6. *Евстенгеева Г.А., Земсков А.И. Электронные версии депозитарных фондов научных библиотек//Науч. и техн. б-ки, 2003.-№7.-с.6-21.*

7. Соколов А.В. Вехи и альтернативы русской библиографии//Библиогр., 2001.-№6.-с.3-23

*Али Рустамов,
Нурия Мустафаева*

*Nekotore voprosi bibliografii v srede
электронной коммуникации*

REZÖME

В статье излагаются основные характерные особенности библиографии в среде электронных коммуникации. Особое внимание удалено формированию электронной библиографии, ее предметам и объектам, а также информационно-библиографическому обслуживанию в сетевом решении. Приведена комплексная характеристика библиографических база данных и их взаимодействия в коммуникационной среде.

*Ali Rustamov,
Nuriya Mustafaeva*

*Some questions of the bibliography in medium
the electronic communications*

SUMMARY

In the article discusses the basic prominent feature of the bibliography in medium of the electronic communications. A special attention is paid to creation of the electronic bibliography, its subjects and objects, and also informational- bibliographic upkeep in the network solution. The complex performance of the bibliographic database and their interactions in communication medium is emphasised.

